

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כח, תשל"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בשעת מעשה לגלגולו של נוטריקון

א

הכול יודעים פירושו של הצירוף **בשעת מעשה**, הפשוט בלשון העברית ושימושה, כשם שהוא פשוט בלשון יידיש ושימושה, ואינו צריך הסבר לא כאן ולא פאן. במה דברים אמורים, כשפונתו לפי לשונו וענינו. מה שאין פן באמירה, ששמעתיה כדבור שגור ורווח למימי ילדותי: "ער איז ביי זיך א גאנצער **בשעת מעשה**" — שדיקן: הוא בעיני עצמו **בשעת-מעשה שלם**; וכונתו למי שנוהג פאילו היה אדם חשוב, מיוחס גדול, כמך בן יחיד לקונו. ולרוב ייחסו אותה אמרה למי שנהג כך בבית-המדרש, החל בקריאת התורה וכלה בקערה, וכן בסעודה השלישית ובשאר סעודות של מצוה, בברית, בפדיון הבן, וביותר בחתונה, בהילולא וכיוצא באלה. על דרך ההבלט היו אומרים בו: ער דרייט זיך אַרום ווי אַ [גאנצער] **בשעת מעשה** — שדיקן: הוא מסתובב [משוטט, מהלך] כמו "בשעת מעשה" שלם.

פיצד הגיע צירוף זה להוראה זו — היא קושיה שלא ידעתי לפרנסה, ותהי ראשית ניסויי בה עקיבת שימושה והתפשטותה, שלא נמצאו לי אלא בעל-פה, והמפה שהסתדרה לי לא עברה גבולה של גאליציה, למן עיר מולדתי, ברודי, לצד מערבה — עד קראקא; ולצד דרומה — עד בוטשאטש, שבה נמצא לי גם שימוש, והוא לעת עתה יחיד, בכתב, ומיוחס לש"י עגנון. שכתב בימי נעוריו קבוצת רשימות "פון איין עק שטאט צום אנדערן" (= מקצה העיר עד קצה), ובה מונולוג, שבו הדובר נותן מיני סימנים במדובר מתוך סברה, פי שומעיו לא ינחשו מי המכוון: "א שטייגער איר וועט זאגן אז דא מיין איך ר' אהרן שטאף, האב איך שוין אן עצה צו פארשטעלן דאס גאנצע ענין, און נישט ארויסשטעלן בפירוש דעם נאמען, און במקום ר' אהרן שטאף וועל איך א נאמען געבן דעם פשעט-מעשה פון דער מעשה גאר א גאנץ אנדערן נאמען" ("דער יודישער וועקער", 29 יוני 1906). ושיעורו: למשל, אתם תאמרו, כי כאן אני מתפון לר' אהרן שטוף, הרי כבר יש לי עצה להסוות את כל העניין פולו ושלא להציג בפירוש את השם, ובמקום ר' אהרן שטוף אקרא את הפשעט-מעשה של המעשה שם אחר לגמרי.

מתוך גופם של הדברים ברור, כי מי שנקרא הפשעט-מעשה הוא עיקרו של המעשה, דהיינו של סיפור המעשה, לאמור: הוא בו הגיבור, הנפש הראשה, והוא כנופך שנוסף לדרך השימוש, כפי שנהג בעיר מולדתי ואגפיה הקרובים והרחוקים. כדי לעמוד על עוקצו של אותו שחוק-כפל דין להשוותו לבדומה לו, כפי שמשמש בו

אברהם סוצקבר, שעשה כפל זה עניין לחריזה: "זי לייענט זיי שלום עליכמס א מעשה / עם פינקלען די קינדער און לאַכן בעת מעשה" (פאָעטישע ווערק", 1963, פרך א', עמ' 307). כלומר: היא [המורה] קוראת להם [סיפור] מעשה של שלום עליכם, הילדים מבהיקים וצוחקים בעת-מעשה. גם כאן הבדל משמע בין מעשה למעשה, אלא בעת מעשה שכמותו כבשעת מעשה איננו פֿרסונה.

ב

בטרחתי להסביר עניין בשעת-מעשה כהגדרה של פֿרסונה נתקלתי בגרסה מוגסת: "א [גאנצער] באַשאַסטער מאַאַסטער" — ששיעורו: אומן ממושטן [גמור]; ונפתיתי כדי רגע להניח, כי הוא הנוסח מעיקרו, לאחר שדחיתי את הדרוש, שרַוּחַ בין סטודנטים משועשעי בלשנות, כי בשעת-מעשה הוא כתרגומו של factor, שהוא כינוי ליהודי סרסור של איש האצולה הפולנית בעל אחוזות ("פריץ"), ושהשפעתו עליו מרובה, וכינוי משנה לו factotum, ונעימת לגלוג לו בצורתו הפולנית על דרך הסיומת שלה totumfacki [= עושה הכול], ומשמעו, בערך, כמו קל-נָקל או קל נָלָה.

ודרוש זה טעון דחייה, כי אם אמנם תיבת factum עניינה ותרגומה מעשה, הרי תיבת factor וכדומה יפה לה צירוף בעל-מעשה, אך לא בשעת מעשה; ואילו באַשאַסטער מאַאַסטער [= באַשייסטער מיינסטער], שימוש המצומצם, כמעט לוקאלי, אין להניח כי הוא מקורו של בשעת מעשה; ולא בלבד משום הבלות ההנחה, כי אומן שהסתאב, במחילה,

נעשה הגדרה ותפקיד הנתלה במי שאותה אמירה, הנידונית לנו, מיוחסת לו. ואיפכא מסתברא, אם אין אותה גרסה מוגסת שימוש הלציי של [פאם] שיסטער מאַאסטער [= ביים שוסטער-מיינסטער], כלומר שוליה של סנדלר אומן — הרי היא לכל המוטב, חיקוי של לעג לאמירה שלנו, והרי שלוש ראיות לכך.

ג

הראיה האחת — ברשימה מעניינת ביותר, שנכללו בה למעלה משלוש מאות מלים, שמקורן בעברית וביידיש, ושהיו שגורות בדיבורם של יהודי ביהם, וששלח לי בטובו מר אריה לוי, יליד אאוסג ותושב חיפה, מצוי הצירוף Schotz Motz וביאורו innig befreundet, כלומר ידיד נלבב, רע פנפשו. ודאי שאין זה ביאור לעיקרו של הצירוף, אלא כמין ביאור-משנה, שנבנה לפי הסכמה של צמד שמות חרוזים או כמעט חרוזים, כמו ביידיש פערל און שמערל; בגרמנית Heinz und Kunz; בפולנית Wicek i Wacek וכדומה. הערתי לו למר לוי על כך, והשיבני במכתבו (4 באפריל 1964), כי חקר ודרש ונודע לו, כי בפיהם (= צ'כיה) ובמהרין (= מוראביה) כך פירושו של שאָן מאָן, מה שאין כן בסלובקיה, שבה לשון הצירוף הוא שאָן מאָן (בפתח), ופירושו מי שכבושות בידו כמה פהונות. ואעיר לכך, כי לבוסלב גלזינגר, שפרסם בשנתון קהילות יוגוסלביה רשימת המלים העבריות שבפי יהודי זאגרב, מביא לשון soc .moc

הראיה האחרת — זיגמונד א' וולף מביא, באוצר לשונות

הגנבים ומונחיהם, Wörterbuch des Rotwelschen (מאנהיים 1956), את המלה Schazmaz בהוראת "כול-וכול" של חבורת ליסטים, והוא אף מביא גרסה מוגסת Scheissmatz; ולעניין המוצא הוא מעיר, כי בידיש schaz maz הוא alles in einem, כמין "הכול בכול", כלומר מי שמקיים כמה פהונות בקהילה קטנה, למשל של חזן ומלמד.

ראיה אחרונה: לפי שוולף מסתמך על אורלאלמאן, כדאי לחפש בספרו Das jüdische Gaunertum (ליפסיה, 1862), שבו ניתן פירוש רחב יותר — "כול-וכול" של פנופית ליסטים, הנוטלת עליה מעשים נועזים, כגון תפקיד של רוח או שד בחפירת אוצר, שאפשר לקפח בה את החיים או, לפחות, ללקות הרבה; וכן ניתן פירוש של מי שמשחק תפקיד של משרת אצל חברו, היוצא לדרך פאציל מיוחס; ואף ניתן פירוש של סטודנט צעיר, המשמש סטודנט ותיק הימנו (בערך כמו Leibfuchs). בגרמנית תחתית לבש הצירוף צורה של ניבול פה Scheissmatz בהוראת אדם נקלה ובזוי. אגב, תיבת Matze הוראתה נפקה, ושמעתי מפי שאול אש (אשונגה) ז"ל, כי הגויים בהסן היו, בימי פסח, מתגרים בהם ביהודים לאמור: Ihr Juden gebt uns Matzen / Der Teufel soll euch kratzen (= אתם יהודים, תנו לנו מצות, השד יגרדכם), ותיבת Matzen הוראתה גם מצות גם נקבות.

ד

אך נשוב אל אורלאלמאן, כדי להעיר, כי לעניין מוצאו של Schazmaz הוא מביא בלוח ראשי התיבות "מ"צ — מ'ורה

צ'דק", ומעיר, כי כלי-קודש, שפמה פהונות פבושות בידו, נקרא בפּי העם ש"ץ-מ"ץ — חזן ומלמד, הפול יחדיו. והלא ידענו גם ידענו, כי ביישובים קטנים יותר, בעיקר במרפזה ומערבה של אירופה, היה זה חיזיון מצוי, וכן יכתוב א"מ דיק: "דען ער וואר אים זייער ליב אונ דער צו זייער ניצליך. דען וואו בעקומט מען אזוי א מענטש אין דאָרט אין די ווילדע שטעפּעס. אזוי א מענטשין, וואס פאר אייניגט אין זיך א גאנצע כלי-קודש פון אגרויסע שטאט, דען ער וואר דאָך אַרב, אַחזן, אַשמש, אַמוהל, אַפעל תוקע" ("דער אפעקון", וילנא, תרל"ג, עמ' 16). לאמור: כי הוא היה לו חביב הרבה, ויתר על כן מועיל; כי מהיכן יושג איש כזה שם, בערבות-פרא; איש שיאחד בקרבן מלוא הפלי-קודש של עיר גדולה; כי הלא היה רב, חזן, שמש, מוהל, פעל תוקע. ולא עוד, אלא יוסף לאטיינר מתאר, במחזהו, רב ממגורשי ספרד שנתגלגל לפולין, ושיבתו ביער, והוא אומר לה לבתו: "דו וויסט דאָך — דאָס אין דער גאַנצער אומגעגענד בין איך דער איינציגע שוחט, דער איינציגע רבי און דער איינציגע דאָקטאָר!" ("עזרא דער עוויגע יודע", 1908, עמ' 10). לאמור: הלא ידעת, כי בכל הסביבה אני השוחט היחיד, הרבי [= המלמד] היחיד והדוקטור [= הרופא] היחיד. ברור, כי בעניין Schazmaz לפנינו ש"ץ [= שליח ציבור], פלומר חזן, ומ"ץ [= מורה צדק], פלומר דיין, אפילו רב, ו"האוניה הפרסונאלית" של שתי פהונות אלו לא הייתה נדירה, כשם שתוספת פהונות לאותו צמד, פגון שו"ב [= שוחט ובודק] ומוהל לא הייתה נדירה. ואמנם מו"ח [= מרדכי וייסמן חיות] פותב דרך ליצה: "ש"צ [שהוא] שו"ב, טפחא או מוהל,א,

אומר: רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם" ("אוסם פושם", פרק שירה, 30). וראה, למשל, בזיכרונותיו של ר' אהרן איזאק מייסד יישוב היהודים בשוֹדֵיה (אני מביא לפי תצלומו של עצם כתב-היד, ששלח לי בטובו הרב ד"ר י"ד וילהלם ז"ל): "איך קאם נאך ביטצאו, הילט מיך דא איינגי וואכין אויף, איך בעקאם דאן צו זעהן איין שעניס מעדכין ר' ליב זיינה טאכטור — — דיור ר' ליב וואהר איין למדן אונד ער וואהר אין ביטצאו ש"ץ ומ"ץ איך וואורדי נון עטוואס ביקאנט מיט ר' ליב — — " (סוף היריעה 8 ותחילת היריעה 9). אברהם ברודי, שהוציא את הזיכרונות בתעתיק לאותיות לאטיניות (שטוקהולם-אופסאלא, 1932, עמ' 71), פֿותב Sch'ts;um'ts אך ראשי התיבות ודאי שקריאתם בפֿת"חין. כאן עוד לפנינו וי"ו החיבור, שנעלם מלשון Schotz או Schazmaz Motz, שהוראתם שוב אינה פלי-קודש, אלא אנשי שלומם של ליסטים וגנבים. אבל אותה וי"ו החיבור נעלמה גם ביידיש, שבה ההוראה היא על טהרת הקודש. נחום סטויטשקוב באוצרו, סי' 617, מביא בין פלי קודש, תת-קבוצות שכונות: מורה-צדק, מו"ץ, מורה-זאָדיק; דיין, לינקער לעוויט, שץ קץ, שאָץ-מאָץ, כשם שהוא מביא, סי' 285, בין מוסיקאים תת-קבוצות שכונות: חזן, חזן ראשון, אייבער-קאנטאָר [= חזן ראשי], צווייטער חזן, חזן שני, אונטער-חזן, שץ קץ, שאָץ מאָץ, זאָגער [= אומר], פעל תפילה, שליח ציבור וכו'.

רשימה זו טעונה, לפחות, שלוש הערות. הערה אחת — מורה זאָדיק [= מורה אחר], שהוא שחוק של ליצה ל"מורה צדק", פֿונתו אינה, בהכרח, לגריעותא, שכן נקרא גם שו"ב,

משגיח או רואה, שהיה בקי בהכשר בשר אחוריים וניקורו. הערה אחרת — פדאי, כמובן, לעקוב התפשטותו הגיאוגרפית של השימוש שץ-מץ, היכן אמירתו ב-a, והיכן ב-o, וחלקה של התשובה כבר ניתן עתה לפי האסופות המצויות. הערה אחרונה — יש גם צירוף Schaz Raz, שליח ציבור, רב צדק, וכן Morschen Dorschen, שפירושו יודע הכול.

ואגב, הייתה גם אמירה "צאלן [= לשלם] ש"ץ מ"ץ", מובן האמירה הפשוטה יותר: "צאלן רח"ש", המבוארת פראשי תיבות של "רב חזן שמש", וכונתו לתשולם חתונה, ובהפוך האותיות הכונה לרעה: חורש [= דמי-שתיקה, שוחד]. ואין להחליפה באמירה "צאלן שאצגעלט", שפירושה "מעות שומא", והכונה לתשולם שהחתן, המחיתנים והשושבינים, היו חייבים או מחויבים בו, כדי לשמח את הפחורים הלמדנים; והרחיב בזה יצחק ריבקינד בלקסיקון שלו ("יידישע געלט", ניו-יורק, תש"ך) בערפו (עמ' 254-255), ויעוין שם.

על כל פנים עלינו על דרך הנכון לביאור האמירה הנידונית לנו, שעיקר מהלכו הוא בגלגול ש"ץ מ"ץ ל-schazmaz, שנעשה schas mass, ששוב לא הובן, ונתגלגל בשל שיווי הצלצול או דימויו לצירוף השגור בשעת מעשה¹, שקיבל את ההוראות שנצמחו באמצע. וכך, נוטריקון של תיבות פשרות בלשון-הקודש, שנעשו מונחים של העולם התחתון, ניצלו מתוך הטומאה מפוחו של גלגול לתיבות אחרות בלשון הקודש. השאלה, הפיצד התהליך המצוי של חילוף צליל s לצליל z

1. [שהגייתו האשכנזית: [bəʂas 'ma:se]. — נ"ר.]

(שמחה, סחורה בידיש מערבית מדוברת: "צימכע",
"צכאורע"; סבלונות פולניש מרפזית: "ציפלֶאָינעס" בא
על היפוכו — היא שאלה לגופה, וניזקק לה לעת-מצוא.

ה

ולסוף נעיר על גלגול דומה — בעירנו הייתה משפחה
מיוחסת, ראָטעק שמה, ובניה סוחרים גדולים — לפני כמה
דורות נתפרסמה אישה סוחרת גדולה, ביילע ראָטעק שמה,
שמשרתיה, מהם שעברו בגנבה את הגבול, והיו מעוניינים
להסתיר שמם, ונקראו לאמור: אָפה קדושל, א ראָטעקל (מלשון
rot, rotyk באוקראינית, כלומר: פומה, פֶּה). מיוחסים
ומתייחסים אלה היו נסמכים על מציאותו של שם משפחה
גרמני Rotteck, ובדור ההוא נתפשט פרסומו של ההיסטוריון
והפוליטיקאי הליבראלי קארל לבית רוטק, ולא ידעו כי
באמת עניין רו"ט ע"ק הוא נוטריקון נכבד מבית: ראשים
וטובים עיקר הקהל.